

Kulcsár Beáta

Büntetés és kizárás a Bihar megyei és Nagyváradai Nemzeti Kaszinóban

1902. május 1-jén a nagyváradai huszárlaktanyában véres pisztolypárbaj zajlott le Nagyvárad két ismert polgára, Pally Lajos és Vaiszlovich Gyula között. A párbajt egy családi viszály előzte meg, Pally ugyanis Weiszlovits Adolf nagyváradai temetkezési vállalkozó ügyvédje volt, aki fiatalabb fiaival, Vaiszlovich Gyulával és Emillel állt súlyos konfliktusban, főként anyagi vitákból kifolyólag.¹ A viszály tavasszal eskalálódott, amikor az ügyvéd, ügyfele megbízásából több feljelentést is tett a fivérek ellen. Vaiszlovich Gyula az utcán vett revansot: a sajtó szerint egy provokatív mondat kíséretében („Pally úr, ön olyan magatartást tanúsított, hogy azt honorálnom kell!”) tettelesen inzultálta az ügyvédet. Az egyik verzió szerint megpofozta őt, Vaiszlovich szerint viszont csak megérintette a karját. Pally lovagias elégtételt kért Vaiszlovichtól, aki a kihívást elfogadta, és ellenfelét életveszélyesen megsebesítette a pisztolypárbajban. Vaiszlovich már a párbaj napján az ügyészség fogházába került, ahonnan csak hetek múlva szabadult ki, majd egy hosszas eljárást követően szokatlanul súlyos büntetést, egy év államfogházat kapott.² Magatartását nemcsak az igazságszolgáltatás szankcionálta:

¹ Az apa (Adolf) és a legidősebb fiú (Lajos) Weiszlovitsként, a fiatalabb fivérek (Gyula, Emil) Vaiszlovichként szerepelnek a tanulmányban. Ennek oka az, hogy a fiatalabb testvérek ismeretlen időpontban nevet változtattak. Vaiszlovichként írták alá nevüket: SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 25. Kézbesítési ív, 1902. május 3. SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 29. Kézbesítési ív, 1904. november 28. Közvetlenül a botrány előtt a fivérek nem fizették vissza egyik nagy összegre rugó tartozásukat az apjuknak, és ellenségesen viselkedtek vele. Az apa feljelentést tett ellenük, többek között sikkasztás, életveszélyes fenyegetés vádjával, és Pally segítségével a fivérek állatállományát próbálta lefoglalni. A részletek megismerhetők a nagyváradai napilapok (*Nagyváradai Napló*, *Nagyváradai Friss Újság*, *Szabadság* stb.) rendszeres és részletes tudósításaiból.

² A törvényszék által kiszabott egy év büntetést (*Nagyváradai Napló*, 1904. december 15. 4–5.) az ítélőtábla hét hónapra szállította le, a Kúria megerősítette ezt a határozatot (*Nagyváradai Napló*, 1906. június 29. 8.). A párbajozást külön törvénnyel szankcionálták, enyhébben büntetve, mint a testi sértést és a gyilkosságot. A vétkesekre államfogház-büntetést szabtak ki. A fegyház, börtön, fogház és államfogház rendszerében az államfogház volt a legkevésbé szigorú büntetés-végrehajtási intézmény. Az 1878. évi V. tc. úgy rendelkezett, hogy a kihívás és annak elfogadása, valamint a fegyverrel való kiállítás vétségnek számít és büntetendő (hat hónapig, illetve egy évig terjedően). A büntetés nagysága az okozott kár mértékétől függött: ha a párbajozó az ellenfelét megsebesítette, két évet, ha maradandó kárt okozott, akár három évet is kaphatott; ha ellenfelét megölte, öt évvel is szankcionálható volt. Súlyos testi sértésként vagy szándékos emberölésként akkor kezelték az esetet, ha bebizonyosodott, hogy a megbeszélte párbajfeltételeket, a szokások szabályokat nem tartották be, és az ellenfél emiatt sérült vagy halt meg. A párvialdánál jelen lévő tanúkat, orvosokat és azokat a segítőköt, akik a párviald megakadályozására kísérletet tettek, nem büntették (*Magyar Törvénytar* 1896: 146–147). A párbajok esetében ítélkező bíróságok általában nem használták ki a törvény által kínált szankcionálási lehetősége-

a Bihar Megyei Nemzeti Kaszinó választmánya május 3-án gyors eljárás keretében kizárta a kaszinóból.³

Két és fél év múlva újabb, a Vaiszlovichokhoz köthető botrány borzolta a kedélyeket Nagyváradon, amely szintén a kaszinó retorziójával végződött. 1904. szeptember 15-én a fiatalabb fivér, Emil, idősebb testvérevel, aki egyben apja közvetlen munkatársa volt, Weiszlovits Lajossal „akaszkodott össze” a nyílt utcán. A beszámolók szerint Lajos a botjával suhintott végig öccsén, Emil pedig esernyőjével és pusztá kézzel mért pofonokat, ütlegeket bátyjára. A dulakodó testvéreket járókelők választották szét. Lajos még a délután folyamán feljelentést tett Emil ellen. A sajtó beszámolója szerint az ügy a bíróságon fog folytatódni, „hol eggyel ismét megszaporodott a pöröknek az a légiója, a melyet a Weiszlovics testvérek folytatnak évek óta egymás ellen”.⁴ December elején aztán a napilapok arról tudósítottak, hogy Vaiszlovich Emilt kizárták a kaszinóból arra való hivatkozással, hogy méltatlan a tagságra.

A tanulmány célja, hogy a kaszinót működés közben, a közösség- és a társadalomszervezés folyamatában láttassa. Feltárom a kizárások menetét, hivatkozási alapját, a döntéshozók motivációit, a büntetések normatív és társadalmi meghatározottságait. Az elemzés ennek köszönhetően betekintést enged a bihari kaszinó normatív rendjébe, a normaszegés büntetésének gyakorlatába, „technikájába”, és érzékelteti a kaszinó belső viszonyait, a kapcsolatok jelentőségét a döntéshozatalban. Bemutatom a választmány döntésének következményeit, hatásait a kaszinón túli világban is. A tanulmány a nem intézményes (kaszinó, bíróság) jellegű szankcionálási kísérletekre is kitekintést nyújt.

A csoport normáinak, a társadalomszervezés mikéntjének megismeréséhez, megértéséhez alapvető segítséget jelent a büntetési gyakorlatok vizsgálata.⁵ A társadalomtudományos felfogás szerint a büntetést átfogó kulturális rendszerek alakítják, a szankciók e tartalmakat (normákat, elképzeléseket, mentalitásokat stb.) reprezentálják. A büntetés azonban nemcsak tükrözi a kulturális rendszert,

ket, és enyhe ítéleteket hoztak. Nem sokkal a Vaiszlovich–Pallay-affér után Seidner Samu aradi kereskedőt, aki halálos vágott sebet ejtett ellenfelén egy párbajban, háromhavi államfogházra ítélte a nagyváradai ítélőtábla (*Nagyváradai Napló*, 1903. február 17. 4; Ságvári 2002: 38, 42).

³ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 15, 16. Az 1902. május 2–3-i ülés jegyzőkönyve.

⁴ *Nagyváradai Napló*, 1904. szeptember 16. 4.

⁵ A büntetési gyakorlatok vizsgálata immár számos eredménnyel szolgált. A társadalomtudományos megállapítások egyike szerint a társadalmi kontrollnak többféle módja van, és nemcsak a törvényi előírások, a jogszolgáltatási intézmények konstituálnak elfogadott büntetési gyakorlatokat. Főként az antropológusok kezdeményezései nyomán bontakozott ki a különböző mértékben szervezett közösségek, csoportok, korporatív egységek ellenőrzési, szankcionálási eljárásainak a vizsgálata (H. Szilágyi [szerk.] 2005: 14–22). A büntetésről vallott elképzeléseiket a társadalomtudósok, kultúrákutatók rendszerint egy, a társadalmi működésről alkotott modellbe illesztették. Egyesek a társadalmat komplex önszabályozó rendszerként, normák és viselkedési mintázatok felépítményeként képzelték el, amelyben a társadalmi intézmények bizonyos elvárásokat képviselnek, érvényesítenek, a büntetés pedig a társadalmi rend védelmét szolgálja (Piddocke 1968: 263.).

de fenntartja és formálja is azokat, és alapvető szerepe van a társadalomszervezésben, a társadalmi kontrollban.⁶ Tanulmányomban a büntetésnek ezt az ábrázoló és keletkeztető funkcióját is vizsgálom a két század eleji kizárás kapcsán.

A FŐSZEREPLŐK

A Sáros megyéből vélhetőleg az 1850-es évek elején⁷ Nagyváradra költöző Weiszlovits Adolf és a biharfélegyházi Steiner Fanni házasságából született gyermekek közül Lajos, Irma, Lujza, Sándor, Gyula és Emil érték meg a felnőttkort. Szereplőink közül Gyula 1866-ban, Emil 1868-ban látta meg a napvilágot.⁸ Weiszlovits Adolf sikeres temetkezési vállalkozást, sírkőkereskedést alapított és működtetett, egyszerű kisiparosi státusból küzdötte fel magát legalább a középpolgári elitbe. Ezt jelzi az is, hogy éveken át Nagyvárad törvényhatósági bizottságának virilista tagja volt, bár esetében nem beszélhetünk aktív közéleti szereplésről. A vállalkozást legidősebb fiára, Lajosra hagyta, aki még az apja életében a vállalkozás társtulajdonosa lett. Idősebb gyermekei előnyös házasságokat kötöttek,⁹ Gyula és Emil ellenben sosem házasodtak meg.

Gyula és Emil nem kapcsolódtak apjuk vállalkozásához, talán a sikeres bihari földbérlői életutak láttán a gazdaszűz felé fordultak.¹⁰ Emil felsőfokú debreceni mezőgazdasági tanulmányait¹¹ követően a fivérek legalább egy évtizeden keresztül Körösszeg és Körösszegapátiban voltak földbérlők, először egy „főhasonbérlői consortium”-mal, majd közvetlenül a Csákyakkal szerződve (1896)

⁶ Garland 1997: 127.

⁷ A pontos dátum nem ismert. A cég saját reklámja szerint nagyváradai vállalatát 1858-ban alapította (*Nagyvárad*, 1873. július 6. 4.). Lakos Lajos szerint 1852-ben „egy valóságos zsidó invázió” volt Nagyváradon, és a letelepedési engedélyt kérők között jócskán akadtak az északi megyékből érkezők (Lakos 1904: 204.).

⁸ Gyula és Emil születési dátumai a premontrei gimnázium értesítőiből és a debreceni gazdasági akadémia anyakönyveiből (*Érdemsorozat* 1880: 75, 83, 91, 106. MNL HBML VIII.11.c. 4. kötet, 74.) deríthetők ki, ugyanis – testvéreikkel szemben – rájuk vonatkozó bejegyzéseket nem találunk az anyakönyvekben (SJAN Bihar, Fond 32, inv. 87). A családtörténet kutatását jelentősen korlátozzák az utóbbi években kialakult és nem változó levéltári adottságok. A nagyváradai megyei levéltár költözését követően még mindig megoldatlan a kutatók teljes körű kiszolgálása.

⁹ Irma egy gazdag bihari nagybérlőhöz (Fleischer Miksa) ment feleségül, Lajos ugyanebből a családból házasodott (Fleischer Hermina), Lujza egy nagyváradai orvossal (Heimann József) lépett frigyre. Az ügyvéd végzettségű Sándor házasságáról nem állnak rendelkezésünkre adatok. A házasságkötések adatait a vonatkozó házassági anyakönyvek őrzik (SJAN Bihar, Fond 32, inv. 87, nr. crt. 786. 5, 34).

¹⁰ A dualizmus időszakában, a régió zsidósága körében nőtt a földbérlési rendszer iránti érdeklődés, ami a gabonapiac és élelmiszer-feldolgozóipar jelentőségének növekedésére vezethető vissza. A nagy- és a középbirtokosok között az izraeliták aránya nagyobb volt az összlakosságon belüli arányuknál. A nagybirtokok sok esetben különböző ipari és jelentős forgalmi tevékenységek alapjául szolgáltak (Csiki 1999: 69–75).

¹¹ Csak Vaiszlóvich Emil esetében bizonyíthatók a debreceni akadémiai tanulmányok.

árendáltak 2710 hold földet, emelkedő bérleti díj ellenében a Csáky családtól.¹² Apjukhoz képest nagyobb érdeklődést mutattak a közéleti szereplés és az egyesületi munka iránt, hiszen viszonylag aktív tagjai voltak a község képviselő-testületének, és mindketten vagy legalább egyikük a megye törvényhatósági bizottságának is.¹³ Kapcsolódtak több egyesülethez is,¹⁴ Emil az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lapjában, a *Köztelek*ben publikált véleménycikket.¹⁵ A Bihar Megyei Nemzeti Kaszinóba is felvételt nyertek: Gyula 1891-ben, Emil 1894-ben. Bár évekkel később Emil – apjához és bátyához hasonlóan – támogatott zsidó karitatív intézményeket, célokat, ennél szorosabb zsidó hitközségi kötődés nem mutatható ki az esetükben.¹⁶ Anyagi helyzetükről nincsenek pontos adataink. Bár megyei virilis pozíciójuk magas jövedelmeket sejtet, komoly tartalékok, jelentős mobil tőke felett nem rendelkezettek, több jel is arra mutat, hogy a szülők anyagi és adminisztratív támogatására szorultak időről időre.¹⁷ Hogy a bérleményen való gazdálkodás nem hozta meg a várt eredményeket, azt maga Vaiszlovich Gyula is megerősítette, az 1904-es törvényszéki tárgyalása során ugyanis azt vallotta, hogy „rossz idők jártak”, és a bérgazdaság nem jövedelmezett.¹⁸ Egy későbbi kommentátor szerint a magas bérosszeg és az eladósodottság okozta a kudarcot, és terelte a fivéreket új irányokba.¹⁹ A bérgazdaság felszámolása és Nagyváradra való visszatérésük 1902 tájkára tehető, és a bevezetőben tárgyalt botrányok közvetlen előzményének tekinthető.²⁰

A fivéreknek többször is voltak tettelegesséig fajuló összetűzéseik, a bihari bérgazdaságban eltöltött évek sem teltek el kisebb-nagyobb, de jellemzően mindig visszhangot keltő botrányok nélkül. A Csáky család és ügyvédjük kiemelte és nehezményezte, hogy a bérlet átadása, átvétele idején a Vaiszlovichok „kötekedő

¹² A testvérek bérgazdaságára vonatkozóan számos adatot őriz a Csáky család hagyatéka (MNL OL P76). A haszonbérbe vétel körülményei, a bérlet kezdete nem ismert. 1892-ben már bizonyosan Körösszegapátiban voltak, az eseményekkel nem egykorú szöveg szerint 1888-ban jelentek meg a birtokon (Ötvös 1938: 267).

¹³ MNL HBML IV.B.406.b. 22. doboz, I. 51, 736/1892. Jegyzőkönyv, 1892. április 24.; uo. 402. 26–36. kötet (1893–1901).

¹⁴ A fivérek tagjai voltak az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, Gyula részt vett az egyesület állattenyésztési és állategészségügyi szakosztályának munkájában (*Köztelek*, 1893. május 17. 770; *Köztelek*, 1903. január 21. 110–112.). Gyula tagja volt a Sebes-Körös Vízszabályozó és Ármentesítő Társulatnak is (*Szabadság*, 1897. július 20. 6.).

¹⁵ „Fonott göré vagy tengericséplés?” *Köztelek*, 1893. július 29. 136.

¹⁶ A Weiszlovitsok a nagyváradai neológ zsidó temetőben temetkeztek; Emil Kecskeméti Lipót nagyváradai neológ rabbi egyik közeli híve volt.

¹⁷ Weiszlovits Adolf kezességét vállalt a Csákyakkal való szerződésük idején, hogy kiségitse őket, az apa zálogjogot terhelte nagyváradai ingatlanára egy tartozás fejében; a Csákyaktól kikért óvadékot a szülők fizették vissza (MNL OL P76. 116/755. Levél Csáky Kálmántól, 1893; uo. 117/760. Másolat a közjegyzői okiratról, 1895; uo. Fazekas Imre ügyvéd levele, 1896).

¹⁸ *Nagyváradai Napló*, 1904. december 14. 4.

¹⁹ Fehér (szerk.) 1933–1937: 475.

²⁰ Körösszegapáti képviselő-testülete közgyűlésének jegyzőkönyve (1900) szerint a „Vaszlóvic testvérek” folyó évben kilépnak a bérletből (MNL HBML IV.B.406.b. 23. doboz, I. 51. Jegyzőkönyv, 1900. március 9.). 1901 őszén még feltűntek a megye törvényhatósági bizottságának közgyűlésén (uo. 402. 36. kötet [1901]: 2, 742).

modorban” jártak el.²¹ Legismertebb botrányuk a napilapok által is részletesen tárgyalt, 1897. augusztus 7-én lezajlott Zeiterer–Vaiszlovich-affér volt, amelynek során Vaiszlovich Gyula és Zeiterer József, a Csáky család uradalmi tisztje verekedett össze és okoztak egymásnak kölcsönösen súlyos sebeket.²² A heves vita és tettlegesség – akárcsak a későbbi botrányok – elsősorban azért váltott ki reakciókat a szélesebb nyilvánosságban, mert az ismert helyi polgárokhoz kapcsolódott, és a közönséget érdeklő, a fennálló renddel összefüggő kérdéseket vetett fel (ki az úriember, mik az „intelligens” polgárok kötelességei stb.).

Az apai mintától eltérő életpálya, a földbérlet vállalása a fivérek kezdeményezőkézségére, mobilitási törekvéseire utalhat, a köztisztviselők munkájában való részvételük, tekintélyes szervezetekhez való kapcsolódásuk pedig közéleti és társadalmi ambíciókat, és részben a hagyományos presztízsintézmények iránti vonzódást is jelezhet. Igyekezettük nem bizonyult túl eredményesnek, az emelkedés és az elitek körébe való beilleszkedés több tényezőn (gazdasági kudarcainkon, konfliktusos magatartásukon, botrányaikon, a környezet ellenállásán) elbukott.

Témánk másik főszereplője, a bihari kaszinó 1833. március 6-án alakult meg Fényes Károly táblabíró indítványára, 317 taggal, eredetileg mint Biharmegyei Nemzeti Casino. 1903-ban a neve Biharmegyei és Nagy-Váradi Nemzeti Casino-Egyletre módosult. A bihari egylet korai alapításának számít, alig öt évvel a Pesti Casino után és az egri, debreceni, kolozsvári kaszinókkal egyidőben jött létre. Az alapítás pontos körülményei, a létrejötténél „bábáskodók” személye nem ismert. A kaszinó mint intézmény ebben az időszakban politikai jelentőséggel is bírt: terjesztette a reformeszméket; emellett közelebb hozta egymáshoz a különböző eliteket, fejlesztette a társasági ismereteket, biztosította a minőségi szórakozást, és elősegítette a viselkedésszociológiai értelemben vett úriemberi kategória kialakulását.²³ A nagyváradi kaszinó alapszabályzatban rögzített céljai főként az utóbbi, társadalmi-kulturális szerephez kapcsolódnak. A szabályzat a következő célkitűzéseket irányozta elő a tagság számára: „a társadalom művelt elemeinek egy központban való egyesülésének” előmozdítása, „a társadalmi élet egészséges fejlesztése”, „a hazafias közművelődési és szépművészeti célok támogatása”, a „társas művelődés terjesztése” és a szórakozás.²⁴ Ezen irányelvek nem tekinthetők egyedinek, visszatérő alapelvek voltak a kaszinók körében.²⁵ A nagyváradi kaszinó tagságának társadalmi összetételét még nem vizsgálták, de a köz-

²¹ MNL OL P76. 117/760. Fazekas Imre levele, 1896. október 24.; uo. 117/761. Jegyzőkönyv a Csáky család gazdasági bizottságának üléséről, 1896. november 8.

²² A botrányt személyes konfliktusok, egymás sérelmére elkövetett kicsinyes tettek előzték meg. Mindkettejük ellen eljárás indult súlyos testi sértés, Gyula ellen ezenfelül közrend elleni kihágás és hamis tanúzásra való felbujtás vádjával. A „rábírás” kísérlete miatt Emilt is a bíróság elé citálták. A bíróság felmentette a Vaiszlovichokat a felbujtás vádjától. Gyulát viszont súlyos testi sértésben bűnösnek találták, Zeiterert ugyanezen vád alól felmentették. A korabeli sajtóközlemények (1897–1899) részletesen tudósítottak az ügyről.

²³ Kövér 1998: 99; Eöry 2016: 9–25.

²⁴ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 112–113. Alapszabályzat 2. §, 1903.

²⁵ Eöry 2016: 25, 85–86, 117.

gyűlési jegyzőkönyvek névsorai a tagság heterogenitására utalnak: földbirtokosokat, városi hivatalnokokat, értelmiségieket és vállalkozó polgárokat egyaránt találunk közöttük. A helytörténész szerint a helyi kaszinó – ahogy máshol is – „egyértelműen az elit személyes találkozási pontját és egymás közti eszmecserejét segítette elő”.²⁶ Ami a kaszinónak a városban való elhelyezkedését illeti, egy ideig éppen abban a belvárosi palotában működött (a Fő utcában), amelyben a fivérek később nagy gonddal berendezték a Park Szállót. Az egylet 1888-ban a Fő utca és az Úri utca sarkán lévő új székházba költözött.²⁷

NORMÁK ÉS BÜNTETÉS

David Garland szerint a büntetés egy „kulturális előadás”, amely „jelentések, normák, elképzelések széles tartományát közvetíti”.²⁸ A megállapítás alapján a kaszinó szankcionálási eljárásaira úgy tekintek, mint a kaszinó normatív rendjét, elképzeléseit, értelmezéseit közvetítő reprezentációkra. Ezekből a normákból, elképzelésekből igyekszem minél többet láthatóvá tenni. Emellett a normaszegés szankcionálásának módját, a normavédelem gyakorlatát, folyamatát is bemutatom. Számos kérdést vizsgálok: hogyan értelmezte a kaszinó választmánya a botrányokat? Milyen elvárásai voltak a kaszinótagokkal szemben? Mit tekintett kizárást érdemlő normaszegésnek? Milyen lépéseken keresztül valósította meg a normavédelmet?²⁹

A kaszinót természetesen nem lehet a külvilágtól elszigetelt intézményként kezelni. Normái nem tekinthetők szűk értelemben vett csoportspecifikusnak, a kaszinóban érvényes úriemberi norma például egy „generikus” vagy szocietális jellegű előíró norma, vagyis olyan gondolkodási és cselekvési szabályrendszer, amely általánosabb érvényű, és a csoporton kívüliek, más csoportok, intézmények is osztozhatnak benne.³⁰ Szintén generikus – részben az úriemberi norma részeként – a tettelegesség elutasításának normája, amely a büntetőjogban is az eljárás egyik kiindulópontja. Mindez implikálja, láthatóvá teszi, hogy a generikus normák kapcsolatot teremtenek a különböző csoportok, intézmények között,

²⁶ Fleisz 1996: 114.

²⁷ Eőry 2017: 812; Péter 2002: 74–75; Péter 2005: 191–192.

²⁸ Garland 1997: 129.

²⁹ A szankció fogalmát a közösségi autoritás által kiszabott büntetés értelmében használom. Nincs lehetőségem itt tisztázni bizonyos fogalmak (norma, szankció) jelentését, ugyanakkor rögzíteni kell, hogy a társadalomtudományos munkákban ezek a köznyelvihez képest specifikusabb jelentéseket kaphatnak. Stuart Piddocke szerint a szankciónak nem feltétlenül negatív a jelentése, a fogalom reakciót, következményt jelent, ennek megfelelően szankciónak tekinthető a természetes kiválasztódás (*natural sanction*) vagy a társadalomnak a normabetartásra adott jutalmazó válasza is (*social sanction*). (Piddocke 1968: 263–268.) Radcliffe-Brown is megkülönböztetett pozitív és negatív szankciót (Radcliffe-Brown 2004: 177). A cselekvésemélet szerint a szankció nem a normához kapcsolódik, hanem a norma része, a szankció nélküli cselekvésszabályok nem tekinthetők normáknak (SYI 2008: 70–71).

³⁰ Vö.: *generic norms, societal norms* (Marques–Abrams–Serodio 2006: 159–160).

és a társadalmi kontroll, a norma védelme több szereplő együttes tevékenysége nyomán valósul meg.³¹ A társadalmi kontroll olyan mezőként is elképzelhető, amelyben a kaszinó saját szabályokkal rendelkező, de környezete kulturális, normatív tartalmaitól nem független – Sally Falk Moore-t idézve – „félautonóm társadalmi mezőként” gyakorolja az ellenőrzést a társadalom, a norma felett.³² Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kaszinó kívülről is kaphatott megerősítést vagy legalább egyetértést, amikor a (generikus) normákat védte.

Az 1902. évi botrány esetében a kaszinó választmánya rendkívül gyorsan, egyhangú döntéssel intézkedett: május 3-án „több” kaszinótag szóbeli kérelme alapján Cziffra Gerő alelnök határozatot kért abban a kérdésben, hogy „Vaiszlovich Gyula kaszinótagot köztudomású tényei erkölcsi jellemében megbélyegzik-e, és emiatt az egyesület kebeléből kirekesztendő-e?”. A választmánynak az ülésen jelen lévő 14 tagja úgy értékelte, hogy igen, és az alapszabály 3. §-a értelmében titkos szavazással kizárták Vaiszlovichot a kaszinóból. A kigolyózásról szóló értesítést az érintett már másnap kézhez kapta.³³ Nincs arra utaló jel, hogy Gyula fellebbezett volna a határozat ellen.

Vaiszlovich Emil esetében az eljárás lassabb és körütekintőbb volt, a törvényt terjedelmesebb fennmaradt iratanyag dokumentálja. A választmány hetekkel az 1904. szeptemberi események után, november 27-én, Sável Kálmán vezetésével vitatta meg a kaszinó hat tagjának írásban beterjesztett kizárási indítványát. A szerzők az utcai botrányban, verekedésben való részvételt nehezményezték, azt, hogy „fivérével, Weiszlovits Lajossal nyilvánosan összeverekedvén, egymást hosszabb ideig tettelegesen bántalmazták, és ez által nyilvános utcai botrányt okoztak”, míg az „ott dolgozó munkások” szét nem választották őket. A kizárást kezdeményezők egyfelől arra hivatkoztak, hogy a történetek ellenkeznek a tisztességes magatartást előíró 7. §-sal, másfelől felhívták a figyelmet arra, hogy a botrány veszélyezteti a kaszinó küldetését, „a társadalmi élet egészséges fejlődésének előmozdítását” (2. §). A kaszinó ugyanis nem tudja a feladatát megfelelően teljesíteni addig, míg van olyan tagja, akire „az egyesület körén kívül eső társadalom” rászűtheti, hogy a „correct úri emberhez méltó és tisztességes magaviselet szabályának” nem megfelelő a magatartása. Az aláírók ezért a 7. §-ra való hivatkozással kérték Emil kizárását. A választmány nem hamarkodta el a dolgot, úgy döntött, lehetőséget ad a védekezésre: az indítvány másolatát elküldték az érintettnek, egyúttal értesítették, hogy jogában áll három napon belül „igazolást” benyújtani a választmánynak, és abban saját álláspontját előadni.³⁴

³¹ „[T]here is in all societies a coincidence of sanctions, some of jural, some of a mystical or other character, all operating simultaneously toward the goal of achieving social control.” (Epstein 1968: 3.)

³² Moore 2000: 138–146.

³³ SJAN Bihor, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 15–16, 25. Az 1902. május 2–3-i ülés jegyzőkönyve és a kézbesítési ív.

³⁴ SJAN Bihor, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 25–26, 29. Az 1904. november 27-i választmányi ülés jegyzőkönyve a kizárási indítvánnyal és a kézbesítési ív (1904. november 28.).

Emil élt is a lehetőséggel, és saját verzióját tartalmazó levelét a járásbírószágon készült jegyzőkönyv másolatával együtt elküldte a választmányoknak. A csatolt dokumentum a járásbírószágon nyilvános tárgyalásán elhangzottakat, mindkét fél, valamint a tanúk vallomásait tartalmazta. A tanúvallomások nem segítettek a kaszinónak annak tisztázásában, hogy pontosan milyen körülmények között bontakozott ki a botrány, a csetepaté elejének ugyanis nem voltak szemtanúi. Emil azt kérte a választmánytól, hogy várják meg a döntéssel a bírósági határozathozatalt.³⁵

A december 5-i választmányi ülésen újból felolvasták a kizárási indítványt, majd Emil levelét és a csatolmányokat. Emil védekezése nem talált túl sok támogatóra, ugyanezen az ülésen 17 szavazattal 3 ellenében (tehát ezúttal nem egyhangúlag) a választmány a kizárás mellett döntött:

„Weiszlovits [sic!] Emil egyleti tagot azon botrányos magatartása miatt, hogy 1904. September hó 15. napján testvére Weiszlovits Lajossal a Szilágyi Dezső utcán fényes nappal, többek szeme láttára összeverekedett, az alapszabályok 7§-a értelmében a biharmegyei és nagyváradai nemzeti casino egyesület kebeléből kizárja s nevét az egyesület tagjai sorából kitörölni rendeli.”³⁶

Adataink szerint Emil nem fellebbezett. A kizárás formális alapját – ahogy az látható – az alapszabály jelentette. A szabályzatot éppen Gyula kizárását követően módosították: számos ponton átírták és kiegészítették, a kizárást részletesebben szabályozták. Kérdés, hogy a hivatkozott paragrafusok valóban lehetővé tették-e a fivérek drasztikus megbüntetését. A korábbi, Gyula esetében használt változatban a 3. § csak annyit tartalmazott, hogy „erkölcsi jellemében való megbélyegeztetés” esetén a választmány titkos szavazással kirekesztheti a kaszinótagot.³⁷ Az Emil kizárásának alapjául szolgáló későbbi alapszabályzatban a 7. § valamivel többet rögzített: egy tag „a feddhetetlen jellem és tisztességes magaviselet követelményeinek meg nem felelő magatartás miatt zárható ki”. A 3. §-ban szintén volt morális kitétel: a kaszinónak „tisztességes, művelt, feddhetetlen előéletű önálló férfiak” lehetnek a tagjai.³⁸ Hogy pontosan mi minősült „erkölcsi bélyegnek” vagy „tisztességtelen magaviseletnek”, azt egyik szabályzat sem részletezte. A szabályozás hiánya két okra vezethető vissza: egyfelől úgy gondolhatták, hogy e fogalmak jelentése mindenki számára ismert, másfelől – talán – döntési szabadságot kívántak biztosítani a kaszinó számára.³⁹ A választmány feladata volt, hogy eldöntse, történt-e kizárást érdemlő normasértés. A testület pedig mindkét

³⁵ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 27–31, 34–35. A járásbírószágon készült jegyzőkönyv másolata és Weiszlovits Emil levele, 1904. december 1.

³⁶ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 32–33. Az 1904. december 5-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

³⁷ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 46. Alapszabályzat, 1877.

³⁸ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 114–115. Alapszabályzat, 1903.

³⁹ A részletes szabályozás hiánya nem csak a bihari kaszinót jellemezte (Eöry 2006: 320).

alkalommal úgy ítélte meg, hogy a kizárás megalapozott. A kizárási eljárás részleteire vonatkozóan csak a módosított alapszabály tartalmazott eligazításokat a 7. §-ban: a kizárási indítványt írásban kell benyújtani, az ügyet tárgyaló választmányi ülésen legalább 18 tag jelenléte szükséges, az érintett „igazolást” nyújthat be, ha a választmány ehhez hozzájárul stb. Leszögezhető tehát, hogy a kizárások a mindenkori szabályzatoknak megfelelően zajlottak le.

Az Emil elleni eljárás azt mutatja, hogy a kizárás okául szolgáló tisztességtelen magatartás alatt a választmány a nyilvános botrányban való részvételt és a nyilvános tettelegességet értette. A Gyulához kapcsolt „erkölcsi bélyeg” szintén az utcán elkövetett nyilvános tettelegességre, esetleg a verbális sértésre vonatkozott, nem valószínű, hogy a párbajban való részvétel miatt tekintették megbélyegzettnek, hiszen Pallay esetében fel sem merült a kizárási procedúra elindítása. Gyula helyzetén rontott az a feltételezés is, hogy a párbaj során inkorrekt módon járt el, vagyis fegyverével pontosan célzott ellenfelére.⁴⁰ A kaszinó vezető testületének tehát komoly morális aggálya volt mindkét esetben, és úgy vélte, hogy a nyilvános fizikai és verbális inzultusok mint erkölcstelen és tisztességtelen tettek nem egyeztethetők össze a kaszinónak a „correct úri emberi” ethoszhoz igazított normáival.⁴¹ Máshol is volt példa arra, hogy nyilvános sértés és/vagy nyílt színi tettelegesség miatt kizártak valakit a kaszinóból.⁴² Ami a fizikai erőszakot illeti, a választmány láthatóan csak a kontroll nélküli, indulatok által fűtött, nyilvános agressziót büntette, az ellenőrzött és formalizált keretek között lezajlott erőszakos aktusokat (a párbajt) másként ítélte meg.⁴³

A kaszinó más szempontokat, körülményeket is figyelembe vett az ügy elbírálása folyamán, amelyek súlyosbító tényezők lehetnek. Szempont lehetett, hogy ki volt a botrány kezdeményezője, okozója. Emil levelében is azt állította, hogy a választmány számára kulcskérdésnek számít, hogy ki volt a támadó.⁴⁴ Gyulát nemcsak a kaszinó, de a város nyilvánossága is a botrány okozójának tekintette. A kaszinó azt is számításba vette, hogy ki volt a tettelegesség áldozata. A Gyulával szemben alkalmazott villámgyors eljárás és egyhangú döntés azzal is magyarázható, hogy Gyula, Emiltől eltérően, a kaszinó tagját, ráadásul egy tekintélyes

⁴⁰ A párbajban a kiálláson – és nem az ellenfél megsemmisítésén – volt a hangsúly (Clair 1897: 180).

⁴¹ Úriember az lehetett, aki középiskolai vég bizonyítvánnyal, önálló egzisztenciával rendelkezett (Kövér 1998: 99–100). Az úriembertől egy sajátos magatartást (önuralom, jó modor, lovagiaság stb.) is elvártak.

⁴² Breznay 1934: 36–37; Kozma 1942: 84; *Budapesti Hírlap*, 1898. június 14. 8; *Pesti Hírlap*, 1905. november 25. 6. A kizárásnak egyéb okai is lehetnek: Popovics Viktor békéscsabai papot hazafiatlan viselkedése miatt rakták ki a békéscsabai kaszinóból (*Budapesti Hírlap*, 1896. július 21. 7), a tolnai kaszinó jegyzőjét, Anderle főtisztelendőt a jegyzőkönyvek helytelen vezetése miatt (*Pesti Hírlap*, 1894. január 22. 2).

⁴³ A párbaj vétsége megosztotta a korabeli nyilvánosságot. Bár előfordult, hogy egy-egy kaszinó csatlakozott az időről időre kibontakozó párbajjelenes mozgalomhoz, a kaszinók jellemzően nem utasították el a párbajt, néha kifejezetten elvárták a lovagias eljárást (*Nagyváradi Napló* 1903. január 4. 3.).

⁴⁴ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 32. Vaiszlovich Emil levele, 1904. december 1.

tagját inzultálta. Az, hogy kaszinótagként egy másik kaszinótaggal viselkedett tisztességtelenül, jelentősen súlyosbította a bűnét. A választmány kollektív szempontokat is mérlegelhetett, mégpedig azt, hogy a „bűnös” tettei hogyan hatnak a csoport egészére, veszélyeztetik-e a kaszinó megítélését és az alapszabályban rögzített küldetését. Úgy ítélték meg, hogy az incidensek rossz fényt vetnek a kaszinóra, és akadályozzák a jó kapcsolatot a városi közönséggel.

A büntetési eljárások alapján a következő normatív elképzelések rajzolódnak ki a konformista kaszinótagról: a kaszinó tagja úriember, aki mindenekelőtt tisztességes. Ez kifejeződik abban (is), hogy nyilvános botrányokban, szóbeli és fizikai sértésekben nem vesz részt. Még kevésbé kezdeményezi ezeket, vagy fordítja indulatait saját tagtársai ellen. A kaszinótag nemcsak tisztességes, de magatartása példamutató, olyan, ami nem kompromittálja azt a közösséget, amelynek tagja. A választmány a kizárással azt az álláspontját tette világossá, hogy a fivérek nem interiorizálták kellőképpen ezen értékeket. A döntésnek preventív jellege is lehetett: a döntéshozók arra számíthattak, hogy a szankciók révén jobban rögzülnek az elvárások, és elkerülhetővé válnak a további normasértések a csoportban.

A büntetés azonban több volt, mint a formális csoportból való kizárás, hiszen ezzel az úriemberek társadalmában való tagságuk is megkérdőjeleződött, amit érzékeltettek is Vaiszlovich Emillel. A kizárási indítvány aláírói ugyanis nem fogadták el a párbajkihívását, vagyis nem tekintették párbajképesnek, úriembernek. Végül becsületbíró⁴⁵ kötelezte őket az elégtételadásra. A párbaj december 15-én zajlott le, mindkét fél, Vaiszlovich Emil és Barthos Elemér (az indítvány aláíróinak képviselője) is megsérült, és kibékülés nélkül távoztak a helyszínről. Emil párbajsegédjei Gyula egykori (1902) párbajmegbízottai, Kánitz Géza és Makkai Izor voltak.⁴⁶

A Vaiszlovichok szankcionálása nemcsak a kaszinóban érvényes alapvető viselkedési normákat, elvárásokat, de a kaszinónak vagy a kaszinótagság egy részének önmagával, saját szerepével kapcsolatos elképzeléseit, vízióit is látatja. Az Emil kizárását indítványozók azzal érveltek, hogy kaszinónak alapszabályban vállalt feladata „a társadalmi élet egészséges fejlesztése” (2. §), ami alatt ugyanezek a helyi „művelt elemek” jobb megszervezését és a megfelelő társas életre való nevelést érthették. Szerintük ezt a feladatot elsősorban a kaszinón belül lehet eredményesen teljesíteni, ami azt jelenti, hogy a kaszinónak „az egyleten kívül eső elemek felszívása”-ra, majd nevelésére kell törekednie. A tagok becsábítása azonban nem lesz könnyű, ha a kaszinó megtűri soraiban a tisztességtelen alakokat, és ezáltal megkérdőjeleződik a hitelessége. Az indítványozók érvelése tehát

⁴⁵ A becsületbíró⁴⁵ „a becsületügyben kifogásolt egyén erkölcsi minősítése felett döntő” választott bíróság volt, amelyet akkor hívtak segítségül, ha a kihívó vagy a kihívott párbajképességét az ellenfél megkérdőjelezte. A szabályozás szerint a bírák „elismert tekintélyű, feddhetetlen jellemű” férfiak lehettek. A tanácskozások zártak voltak, a feleket segédek képviselték, a bíróság az érdekelt felek segédei által előterjesztett kérdéseket vizsgálta meg, és szavazattöbbséggel döntött (Clair 1897: 167–172).

⁴⁶ *Szabadság*, 1904. december 16. 5; *Nagyváradai Napló*, 1904. december 16. 4.

arra figyelmeztetett, hogy a kaszinónak fontos szerepe van a társadalomszervezésben. A választmány a kizárási eljárás során ezt az érvet is figyelembe vehette. Ebben az esetben a büntetés a kaszinónak a társadalom-, a mentalitásalakítás feladatával való azonosulását is kifejezte.

TÁRSADALOMSZERVEZÉS ÉS BÜNTETÉS

A társadalomszervezés nem maradt egyszerű szándék a kaszinó részéről, a szankcionálás révén több módon is hozzájárult a társadalom, a mentalitás, a normatív tudás formálódásához. A büntetések ugyanis nemcsak érzékeltetik, de alakítják is a kulturális rendszereket, a társadalmi adottságokat. A szankcionálási eljárások során a választmány megjelenítette önmagát, közvetítette értékrendjét, a társadalmi rendről kialakított elképzeléseit, ami – a sajtóvisszhangnak, a publicitásnak köszönhetően – nemcsak a kaszinó tagságára, de a szélesebb nyilvánosságra, a városi lakosságra is hatott. Azok számára, akik már legalább részben ismerték és elfogadták a választmány által képviselt normákat, a büntetéseknek megerősítő funkciójuk volt. Kevésbé szilárd tudás esetén a szankcionálási eljárások a normatív tudás kiépülését segítették elő. Mivel a kaszinó számos generikus normát (a tettlegesség elutasítása, a szabálykövetés normája stb.) népszerűsített a büntetésen keresztül, olyan intézményeket is támogatott, amelyek az adott normát szintén interiorizálták: például az igazságszolgáltatást azzal, hogy a tettlegesség elutasításának normáját pártolta.⁴⁷ Bizonyos, a társadalom szempontjából lényeges normának az elfogadása több intézmény együttes munkáját igényelhet.

A szankcionálás által is hozzájárult a társadalomszervezéshez, hogy kérdésfeltevéseket, kritikákat generált a nyilvánosságban, amelynek apropóján egyesek a határok meghúzásával, a szabályok tisztázásával próbálkoztak.⁴⁸ Az Emil kigolyózásáról tudósító újságírók egyike azt firtatta, hogy mi tekinthető jogos eljárásnak, és milyen a szabályszerű intézményi működés. Szerinte a társadalomnak állást kellene foglalnia abban a kérdésben, hogy egy családi affér ok-e arra, hogy valakit kizárjanak egy kaszinóból.⁴⁹ Vagyis ő arra volt kíváncsi, hogy meddig terjed egy csoport normatív befolyása, hol vannak annak „legitim” határai. Feltette a kérdést, vajon nem az történt-e, hogy a kaszinó önkényesen közügyé tett, és vitatható jogosultsággal szankcionált egy intim, családi ügyet. Az évekkel korábbi eset (Vaiszlóvich–Zeiterer-affér) szintén felvetett, közbeszéd tárgyává

⁴⁷ „[T]he efficacy of law rests in the final analysis, on the support it receives from the operation of non-legal sanctions in the various domains of social life.” Epstein 1968: 5.

⁴⁸ Nemcsak a kaszinó, de a bíróság eljárása, határozata is kiváltott kritikákat. „Jogász körök” állítólag kétségbe vonták, hogy az elsőfokú bíróság szabályszerűen járt-e el Gyula esetében amikor fenntartotta a férfi vizsgálati fogságát, és méltányos módon-e, amikor egy év államfogházat szabott ki rá. *Nagyváradai Napló*, 1902. május 10. 6; uo. 1904. december 15. 4.

⁴⁹ *Nagyváradai Napló*, 1904. december 10.

tett az együttélés szabályaival kapcsolatos kérdéseket.⁵⁰ A kérdésfeltevések arra utalnak, hogy nem volt minden esetben vitán felül rögzített, hogy mi a helyes. A botrány és a kaszinó büntetési gyakorlata mindenesetre alkalmasak voltak arra, hogy felszínre hozzák a dilemmákat, és hogy a kibontakozó viták révén közelebb vigyenek a válaszokhoz.

A VAISZLOVICHOK OLVASATA

A kizárt kaszinótagoknak saját olvasatuk volt a történekekről, a kaszinó választmányától eltérő módon vélekedtek a kizárás előzményeiről. A fivérek lényegében a neutralizáció módszertanának teljes készletét, „fegyvertárát” bevetették védekezésük folyamán. A legalapvetőbb technika az ellenfél mint áldozat tagadása volt.⁵¹ Vaiszlovich Gyula azzal érvelt, hogy az igazi áldozat ő, és nem Pally Lajos volt, ugyanis az inkriminált eset előtt több sérelem is érte őt az ügyvéd részéről: Pally sok ismerős jelenlétében helyezte bírói zárlat alá az állatállományát, ami rendkívül kínos volt a számára, továbbá „túllépte azt a határt, a melyet az ügyvéd és gentlemann nem szokott átlépni”. Ezzel Gyula arra utalt, hogy Pallynak szerepe lehetett bizonyos rosszindulatú pletykák terjesztésében.⁵² Vagyis Gyula bár nem vitatta, hogy részt vett az utcai botrányban (jóllehet a tettlegességet tagadta), azzal érvelt, hogy az inzultus valójában a nyilvános vita előtt megtörtént, ami implikálja azt az olvasatot is, hogy az utcai jelenetben ő csak az önvédelem és a jogos revans jegyében cselekedett. Vaiszlovich Gyula lényegében átrendezte a szerepeket (vétkes-áldozat), és az őt ért vádakat „rávetítette” ellenfelére: olvasatában Pally Lajos lett a támadó, az úriemberhez méltatlanul viselkedő normaszegő. Ez az érveléstechnika Vaiszlovich Emil több mint két évvel későbbi, a kaszinónak írt, jól felépített levelében is visszaköszön. A levélben Emil az áldozatszerephe illeszkedve azt bizonygatta, hogy ellenfele, Weiszlovits Lajos volt az agresszor: egyrészt azért, mert már évek óta „bűnös cselekményekkel (bűnperekkel, verbális sértésekkel) inzultálta őt, másrészt a verekedést is ő kezdeményezte. Akárcsak Gyula, ő is azt hangsúlyozta, hogy a tisztességtelen ellenfél

⁵⁰ Akkor elsősorban a társadalmi pozícióból következő felelősség kérdése vetődött fel, az, hogy miként lehetséges, hogy „úri emberek”, a „művelt társadalom” tagjai a normákat mellőzve kontrollálatlanul egymásnak rontanak. Megfogalmazódott a gondolat, hogy a történekekben valamilyen szerepfeszültség, a magas státusú „intelligens” férfiak szerepfelfogásának zavara tükröződik. *Szabadság*, 1897. augusztus 10. 3; *Nagyváradai Napló*, 1899. február 26. 4–5; uo. 1899. március 9. 3–4.

⁵¹ Neutralizációs módszerek: a felelősség tagadása, az okozott sérelem tagadása, a szenvedő fél mint áldozat tagadása, az ítéletmondók elítélése és a magasabb rendű eszmékre való hivatkozás (Sykes–Matza 2001: 83).

⁵² Vaiszlovich Gyula azt állította, hogy Pally ellenük hangolta az apjukat, és részt vett egy alaptalan pletyka terjesztésében, ami szerint ők nem törvényes fiai Weiszlovits Adolfnak. *Nagyváradai Napló*, 1904. december 14. 4–5.

magatartása miatt türelme határára ért, és egyszerűen belesodródott a botrányba. Mindezzel a felelősséget és az okozott kárt igyekezett csökkenteni.

Bár egyéb neutralizációs módszereket is használt,⁵³ érvelésének egyik fő „pillére” az volt, hogy más, érvényes normákra, szabályokra hivatkozott.⁵⁴ Azt állította, hogy a támadás pillanatában megfélemedezett a kaszinótagságával összefüggő elvárásokról, és valami másnak, „emberi” mivoltának, „természetes ösztönének” engedelmeskedett: védekezett a fizikai erő tekintetében fölényben lévő támadóval szemben.

„Ám akkor, amikor botjával megütött, amikor tetteleg inzultált, nem gondolkodtam – nem voltam már cassinó tag – csak ember. Ki természetes ösztönénél és elsősorban emberi, s csak másodsorban törvényadta jogánál fogva védte magát. [...] Nem verekedtem tehát, hanem jogos önvédelemből ütöttem [bizonytalan olvasat] ki megtámadott!”⁵⁵

Emil lényegében azt állította, hogy egy dilemma foglya volt és „kényszerűségből” egy másik normát, az önvédelemét és a viszonyosságát érvényesítette, ami emberi jogilag és törvényileg is megalapozott reakció. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy átmenetileg univerzális, generikus szabályoknak engedelmeskedett a kaszinó partikuláris jellegű normái helyett.

Azt is fontos leszögezni ugyanakkor, hogy a Vaiszlovichok nem vitatták el az úriemberi norma érvényességét, ellenkezőleg, elfogadták azt, és éppen emellett érveltek, hogy az érvényes normáknak ők megfelelnek. Különösen Emil esetében érhető ez tetten, a kaszinónak írt levelében lényegében mindvégig úriemberi mivoltát bizonygatta. Saját bevallása szerint ő egy nyugodt, türelmes személyiség, emellett udvarias, nagyvonalú, mások hibáival szemben elnéző, a botrányoktól tartózkodó, és a családi ügyek tekintetében diszkrét. Felsorolt tulajdonságainak repertoárja a korabeli illemtankönyvekben a „művelt emberrel”, az „igazi gentlemannel” szemben támasztott követelményekre emlékeztet.⁵⁶ Emil azokat a megítélése szerinti tulajdonságait, gyakorlatait emelte ki, amelyek az úriember

⁵³ A neutralizációs módszerek közül például racionális érvelés: ő nem lehetett a támadó, mert a testvérénél kisebb testi erejű, testvére vastag bottal szerelkezett fel, míg nála csak egy esernyő volt stb.; illetve a kedvező megítélésére való hivatkozás: őt a környezet úgy ismeri, mint aki nem cselekszik illetlenül vagy durván.

⁵⁴ A „normákkal normák ellen” módszer hatékony védekezési eszköz, de ellenállást válthat ki ott, ahol erős a konszenzus (Smith–Mackie–Claypool 2016: 528–529).

⁵⁵ SJAN Bihor, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 34–35. Vaiszlovich Emil levele, 1904. december 1.

⁵⁶ A korabeli illemtankönyvek szerint a „művelt ember”, az „igazi gentleman” a következő tulajdonságokkal rendelkezik: udvarias, jóakarátú, nagylelkű, nem sért meg senkit, legkevésbé azt, aki nála gyengébb. Kontrollálni tudja érzelmeit, tetteit, elnéző mások hibáival szemben. Tiszteli a nőket. A nyilvánosságban nem beszél családi ügyekről vagy távol lévő egyenéről, és idegenekkel szemben sem vét az illem ellen. Az utcán udvarias és előzékeny. A testvérek közötti türelmetlenség és veszekedés a művelt modor elleni vétségnek minősül. *A jó társaság modora és illemszabályai* 1894: 133, 137, 252–253; Kalocsa 1884: 34, 576.

ideáltipikus tulajdonságaival összhangban voltak. Bizonyára azt gondolta, ezek elégségesek ahhoz, hogy tisztessége, úriemberi mivolta ne kérdőjeleződjön meg. Azt, hogy magát úriembernek gondolta, az is jelzi, hogy a kizárást kezdeményező kaszinótagoktól lovagias elégtételt kért. Vaiszlovich Emilt aggaszthatták a kizárásnak a becsületére, a társadalmi megítélésére vonatkozó következményei, az, hogy kirekeszthetik az úriemberek társaságából is. Az eset kapcsán az újságírónak nyilatkozó Emil azzal nyugtatta magát, hogy az „általános társadalmi felfogás” szerint a kaszinóból való kizárás nem tekinthető diszkvalifikáló dolognak, és már volt arra példa, hogy a kaszinóból kizárt tagot a becsületbíróóság érdemesnek tartotta a „kardbojtra”.⁵⁷

A kaszinó a büntetőjogi eljárást „imitálva”, szabályozott körülmények között szankcionálta és zárta ki a két férfit: a kizárást kezdeményezők kvázi „feljelentést” tettek, vagy mint a közösség érdekében fellépő „ügyészek” nyújtották be a „vádbeszédet”. Majd következett a „tárgyalás”, melynek részeként Emil, a vádlott „vallomást” tehetett, az ítéletet pedig a konszenzus alapján kijelölt „bírák” hozták meg. Az eljárás során egy rögzített szabályzat szerint jártak el, és a döntnökök paragrafusokban rögzített szabályokra hivatkozva álltak ki a rend védelmében. A vádlott a fellebbezés lehetőségét is megkapta. Az eljárás mint a bírósági eljárások mimetikus formája azt érzékeltette, hogy a büntetés nem személyes érdekeket szolgáló hatalmi aktus, hanem a közösségnek a rögzített szabályok és normák szerinti „szerződéses” kötelezettsége. Legfeljebb annyiban szolgál érdekeket, hogy a norma érvényesítéséért jár el. A kizárás azonban mégsem magyarázható csak a rideg szabálykövető magatartással

TÁRSADALMI POZÍCIÓ ÉS BÜNTETÉS

A kizárást a főszereplők társadalmi pozíciója, kapcsolatrendszere is befolyásolta, és legalább részben a fivérek megleckéztetése is cél volt. Vagyis a büntetés nemcsak a normák, hanem a társadalmi viszonyok reprezentációjának is tekinthető.⁵⁸ Ha abból indulunk ki, hogy a státus főbb elemei a hatalom, a jövedelem és a presztízs, valamint abból, hogy a megyei és városi kaszinó általában a vagyoni és presztízhierarchiában jól pozicionált polgárokat tömörítette,⁵⁹ akkor a fivérek nagyváradai hazatértük után nem voltak túl előnyös, kaszinóképes helyzetben. Anyagi helyzetük nem lehetett megnyugtató, és nem világos, hogy a bérgazdaság feladása után milyen jövedelmekre támaszkodtak. Nincs nyoma annak, hogy

⁵⁷ *Szabadság*, 1904. december 10.

⁵⁸ A kutatások arra utalnak, hogy az egyesületek, a kaszinók működésében, tagságuk bővülésében meghatározók voltak a személyes kötődések, kapcsolatok. Tóth Árpád hívta fel a figyelmet a brit egyesületeket tárgyaló szakirodalom alapján arra, hogy bár az egyenlőség alapján szerveződtek, vezetőségük jellemzően oligarchikus jellegű volt (Tóth 2005: 27). Ugyanő a reformkori Országos Kaszinót vizsgálva, a kaszinó tagságának bővülésénél a személyes kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozta (Tóth 2011: 55–56).

⁵⁹ Gyáni 1998: 35.

Nagyváradra visszatérve a városi közigazgatásban pozíciót, várospolitikai szerepet vállaltak volna, és nem mutatható ki a formális és informális civil aktivitás sem. A helyi „intelligenciához” sorolt apjuk révén kapott és a kezdeti munkás évek nyomán elnyert esetleges presztízsnak a botrányok, kötekedő magatartásuk biztos nem tettek jót. Adataink szerint komoly kapcsolati tőkével sem rendelkeztek, nem beszélhetünk tekintélyes városi polgárokhoz fűződő kapcsolataikról. A megbecsültségnek örvendő apával és idősebb bátyjukkal súlyosan megromlott a viszonyuk, a megyei virilista státusz megszűnésével a megyei elitekkel való érintkezés egyik kézenfekvő lehetősége úszott el. Gyula megbízottai és párbajsegédjei, akárcsak később Emilé (Karácsonyi Aladár nagyváradi hírlapíró, Gajzágó István a királyi államvasutak hivatalnok, Makai Izor nyugalmazott honvéd százados, Kánitz Géza budapesti magánzó) a nagyváradi közéletben ismeretlen személyiségek, vélhetőleg a tisztviselői kar és az értelmiség alsó középosztályának tagjai voltak.

Vaiszlovich Gyula ellenfele, Pallay Lajos ezzel szemben a város egyik közismert, respektált polgáraként kiszámítható jövedelemmel, pozíciói révén érdekérvényesítő képességgel, a helyi (megyei és városi) elitekben kiterjedt kapcsolatrendszerrel és tekintéllyel rendelkezett.⁶⁰ Renoméja családi hátterének is köszönhető volt, apja Bihar vármegye tisztii főügyészeként, testvére törvényszéki bíróként tevékenykedett.⁶¹ Jogászként ő maga nem kapcsolódott az államigazgatáshoz, de a közigazgatásban, a városi bizottságokban, társadalmi egyesületekben különböző pozíciók birtokosa és a városi törvényhatósági bizottság tagja volt.⁶² A sajtó által is megnevezett párbajsegédjei, megbízottai és betegágyánál aggodalmaskodó barátai a városi és a megyei elit köréből kerültek ki,⁶³ rokoni kapcsolatai a város legismertebb famíliáihoz kötötték.⁶⁴ Pallay számos olyan nagyváradi

⁶⁰ „[M]inden társadalmi rétegben közszeretetnek és közmegbecsülésnek örvend.” *Nagyváradi Napló*, 1902. május 3. 1.

⁶¹ Pallay János gyászjelentése 1879 (OSZK); Pallay Jenő gyászjelentése 1913 (OSZK).

⁶² 1898–1902 között (többek között): a törvényhatósági bizottság, a köz- és magánjogi szakbizottság, a pénz- és gazdasági bizottság, a színügyi bizottság, a pénzügyi és gazdasági bizottság tagja, az ügyvédi kamara választmányának póttagja, a Bihar Megyei Népvédelési Egyesület választmányi tagja, a Bihar Megyei Gazdasági Egylet ügyésze, a Biharmegyei Kaszinó választmányi tagja, a Berettyó vízszabályozó és ármentesítő társulat számvizsgálója, a nagyváradi Takarékpénztár jogtanácsosa, a nagyváradi Szabadelvű párt jegyzője, a nagyváradi ügető- és löverseny-rendező bizottság tagja. Vidosits–Porcsalmy (szerk.) 1897; Sas–Marton (szerk.) 1902; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1902*.

⁶³ Párbajsegédjei voltak: Szunyogh Lóránd anyakönyvi felügyelő, a vármegyei alispán fia és Balásházy Iván árvaszéki aljegyző, majd Thury Kálmán az ítéltábla elnöke és Rádl Ödön birtokos grófi család sarja, ügyvéd, a Szigligeti Társaság elnöke. A sajtó szerint betegágyánál megjelentek barátai: Hlatky Endre a nagyváradi Szabadelvű Párt elnöke és Várady Zsigmond ügyvéd (előbbi egyben rokona is volt). Szintén barátjaként tartották számon Telegdy Józsefet, a Szabadelvű Párt élesdi kerületének országgyűlési képviselőjét, Csathó Ferencz kúriai tanácselnököt, Glatz Antalt, a Polgári Takaré- és Segélyszövetkezet igazgatóját, valamint Örley Kálmánt, a margittai kerület országgyűlési képviselőjét (*Nagyváradi Napló*, 1902. május 1. 1; uo. 1902. május 3. 1; uo. 1902. október 6. 4; uo. 1904. december 14. 4).

⁶⁴ Édesanyja, Bulyovszky Mária révén a volt polgármester (Bulyovszky József) családjával állt kapcsolatban, felesége, Szabó Fanni révén sógora volt Sável Kálmán királyi főügyész és Hoványi

polgárhoz kötődött, akik az igazságszolgáltatásban és a kaszinóban is döntési pozícióban voltak. A tekintélyes kapcsolati hálózatban való tagsága és társadalmi-közéleti szerepvállalása egyaránt növelte az általa birtokolt tekintélyt és társadalmi tőkét.

Feltételezhető, hogy Vaiszlovich Gyula kizárásában szerepet játszott Pallay magasabb társadalmi pozíciója, nagyobb tekintélye és „kapcsolati értéke”. Bizonyára előnye származott a kaszinó választmányi tagságának összetételéből, főleg abból, hogy olyanok is helyet kaptak benne, akikhez Pallayt valamilyen közelebbi viszony fűzte. A kizárást tárgyaló választmányi üléseken, mindkét eljárás esetében, több olyan család (Rádl, Hoványi, Szunyogh, Rádl, Thury, Balásházy, Sável) tagja is részt vett, akikhez Pallayt baráti vagy rokoni kapcsolatok kötötték. Gyula szankcionálása tehát a magasán pozicionált, tekintélyes polgárnak és személyesen Pallaynak címzett lojalitási aktusként is felfogható.⁶⁵

Minden jel arra utal, hogy a kaszinó döntéshozóinak tetteit a stratégiai gondolkodás irányította, a normatív cselekvésvezetés és/vagy a racionális érdekek. Feltételeznünk kell azonban, hogy legalább részben érzelmi, indulati vetülete is volt a kizárásoknak, és hogy a büntetési eljárás kimenetelét a „természetes igazságvágy”, a belső indulatok és feszültségek is meghatározták. Ebből az aspektusból a történetek a következőképpen is értelmezhetők: konfrontatív magatartásukkal a fivérek időről időre megbotránkoztatták környezetüket, és az évek során kialakulhatott az a benyomás, hogy igazi bajkeverők, akik feszültséget generálnak. Vagyis elképzelhető, hogy 1902 tavaszán az addig felhalmozódott feszültség kulminált, amely a rapid kizáráson, mint egy szelepen keresztül tört utat magának. Az 1902. és 1904. évi botrányok lényegében eszközt adtak a választmány kezébe ahhoz, hogy egyfelől utat engedjen a felgyülemlett indulatoknak, másfelől megszabaduljon az egylet zavartalan működését, a társadalmi rendet, a tekintélyes nagyváradai polgárok biztonságát veszélyeztető, bosszantóan „konfrontatív alakoktól”.

BÜNTETÉS A KASZINÓN TÚL

Az intézményes (bíróság, kaszinó) kontrollmechanizmusokat kevésbé szabályozott társadalmi szankcionálási gyakorlatok is kiegészíthették. A kérdés az, hogyan reagált a szélesebb nyilvánosság a botrányokra, normasértésekre, és tettek-e a helyiek kísérletet a társadalmi kontrollban való részvételle, a szankcionálásra.

Gyula, a nagyváradai jogakadémia jogtanára. A városi elitet – az egymás között kötött házasságok nyomán – átszótték a rokoni szálak.

⁶⁵ A *Népszava* tudósítójának ironikus megjegyzése a kizárást befolyásoló egyéni preferenciákról, kötődésekről: „Egy Krasznay nevű képviselő kijelentette, hogy a parlamentben indítványozni fogja az összeférhetetlenségi törvény módosítását, hogy a parlament megfoszthassa mandátumától azokat, akik szerintük osztály- vagy államellenes izgatást követtek el! Hát elvégre a parlament nem kaszinó, ahonnan kizárhatják azt, ki nekik nem tetszik!” (*Népszava*, 1902. július 8. 3).

A közvélekedésre vonatkozóan, ha egyáltalán volt ilyen az esetek kapcsán, nehéz következtetéseket levonni, mivel a publicisztikák személyes véleményeket is tükrözhetnek.⁶⁶ A Vaiszlovichokkal szemben érvényesített büntetések (nyílt értékítélet, találkozás kerülése, köszönés mellőzése, gúnyolás, macskazene stb.)⁶⁷ köre sem ismert pontosan. Ennek ellenére néhány példa talán mégis hozható a nyilvános szankcionálási kísérletekre.

A sajtókommentárok, amennyiben nem elégedtek meg az informatív tárgyilagossággal, többnyire bírálták a Vaiszlovichokat, néha kifejezetten hevesen, túlzó narratív elemekkel (interpretív büntetés), ami még inkább ellenük hangolhatta a városi közönséget. Erre példa az a hírlapi cikk, amely 1904-ben Emilt szinte démonikus figuraként ábrázolta. Az interpretáció szerint a testvérek (Emil és Lajos) „valóságos Káin és Ábelként” álltak egymással szemben, Emil értelemszerűen Káint, az abszolút emberi rosszat testesíti itt meg. Hogy fokozza az izgalmat és a felháborodást, az újságíró pontosan idézte az állítólagosan elhangzott mondatot („Nesze ha csak ez kell, nyomorult gazember!”), és brutális részleteket is megosztott az olvasóval (a dulakodásban bátyjának szemfogat is kiverte).⁶⁸

A büntetés egyik formájaként fogható fel a döntéshozókra helyezett társadalmi nyomás is. Súlyából kifolyólag különösen az 1902. évi botrány keltett erőteljes ellenérzéseket a nyilvánosságban, amik pedig nyomásgyakorláshoz vezettek. Az újságcikkek szerint Vaiszlovich Gyula a párbajt követően szokatlanul hosszú ideig volt az ügyészségi fogházban. Az ügyvédje által írt, fogsága ellen benyújtott írásbeli fellebbezést a törvényszék elutasította,⁶⁹ május közepén pedig amikor Weiszlovits Adolf ismeretlen okból a vádak visszavonását kezdeményezte, kérését a törvényszék megtagadta.⁷⁰ A vádtanács határozata, amely a férfi vizsgálati fogságát továbbra is fenntartotta, állítólag nagy meglepetést okozott „jogász körökben”.⁷¹ Végül Gyulát az ítéletábra „szabadította ki” a fogházból: május 23-án hatályon kívül helyezte a törvényszék vádtanácsának döntését. Az ítéletábra végzésében felhívta a figyelmet a visszaélésre, hangsúlyozta, hogy Gyula fogságát a törvényszék társadalmi nyomásra tartotta fenn, letartóztatására ugyanis nem volt elegendő ok, „és ha annak idején el is rendeltetett, magyarázatát abban leli, hogy a kedélyállapotok túlságosan fel voltak izgatva, a letartóztatás mintegy elégtételül szolgált”.⁷² A bírósági eljárásnak a sajtóból kihámozható ügymenete arra utal, hogy az ügyészek és Pallay védőügyvédjei sikeresen szerepeltek,

⁶⁶ A sajtó alapján Nagyváradon mindkét konfliktust nagy érdeklődés övezte, az 1902. évi incidens állítólag széles körű felháborodást keltett a városban. Az eset országos figyelmet is kapott, és a párbajellenes mozgalom számára új lendületet adott (Kulcsár 2014: 60–74).

⁶⁷ Angyal 1933.

⁶⁸ *Nagyváradai Napló*, 1904. szeptember 16. 4.

⁶⁹ *Nagyváradai Napló*, 1902. május 8. 5–6; uo. 1902. május 10. 5.

⁷⁰ *Nagyváradai Napló*, 1902. május 16. 6.

⁷¹ *Nagyváradai Napló*, 1902. május 10. 6.

⁷² *Nagyváradai Napló*, 1902. május 23. 3.

és a bíróság nem vizsgálta ki Gyula verziójának minden elemét.⁷³ Ráadásul a férfi szokatlanul súlyos büntetést is kapott. A *Nagyváradai Napló* munkatársa szerint jogász körökben még sokáig fognak vitatkozni a végső döntésről: „Mi ezúttal nem kommentáljuk meg, csak arra utalunk, hogy a nagyváradai törvényszék ilyen szigorú ítéletet még párhaj ügyében nem hozott.”⁷⁴ A kommentárok tehát azt sugallják, hogy a felháborodás nyomán kialakult egy széles körű elvárás a döntéshozókkal szemben Vaiszlovich megbüntetésére vonatkozóan, és a társadalmi nyomástól az igazságszolgáltatás sem tudta/akarta teljesen távol tartani magát.

Az interpretív büntetés és a nyomásgyakorlás révén az újságírók és a nagyváradai polgárság egy meghatározhatatlan része az érvényesnek gondolt normatív rendet támogatta. A szankcionálásban való részvételével a társadalomszervezésbe kapcsolódott be: normákat tudatosított, népszerűsített, az együttélés szabályain való gondolkodásra ösztönzött – akárcsak a kaszinó vagy a bíróság. Mindez jól érzékelteti, hogy a társadalmi kontroll nem csak formális eljárásokon keresztül építkezik. A különböző eredetű szankciók közti összhang legalább részben arra vezethető vissza, hogy a kifogásolt magatartások generikus normákat sértettek.

* * *

Évekkel, évtizedekkel később e század eleji botrányok emlékei többnyire kikoptak a városi köztudatból, a kevés emlékező pedig sajátos narratív alakzatok részeként villantott fel pár epizódot a régi csetepatékból. A botrányokat valamilyen módon tárgyaló szövegekből eltűnt a negatív értékítélet. A fivéreket rendszerint a város színfoltjaként, egy letűnt kor erőteljes és különleges képviselőiként jelenítették meg, és az egykori „kalandokból” anekdotikus stílusban idéztek fel valós vagy fiktív részleteket. Az elbeszélés hangnemének, jellegének megváltozását alapvető változások előzték és alapozták meg. A Vaiszlovich testvérek (Emil és Gyula) az 1910-es években felépítették a Park Szállót, és azt kitartó munkával a város elsőrangú szállodájává tették. A fivérek, de különösen Emil szorgalma, értékteremtő munkája és az impériumváltás utáni szerepe a kisebbségi társadalomban magas jövedelmeket, elismertséget és tekintélyt biztosított a számára. A megváltozott körülmények és igények hatására a fivérek korai története új olvasatokat kapott, a botrányok elvesztették súlyukat, vagy csak egyszerűen elfeledték őket.

FORRÁSOK

Serviciul Județean Al Arhivelor Naționale, Bihor, Nagyvárad (SJAN Bihor)

⁷³ Például azt, hogy Pallay valóban terjesztett-e kínos pletykákat a fivérek állítólagos törvénytelen mivoltáról. *Nagyváradai Napló*, 1904. december 14. 4–5.

⁷⁴ *Nagyváradai Napló*, 1904. december 15. 4–5.

Fond 32, inv. 87, nr. crt. 786. Colectia registrelor de stare civila (Anyakönyvek), Házassági anyakönyv, 1881–1949.

Fond 87, inv. 137. Casina Națională Bihor (Bihar Megyei Nemzeti Kaszinó), 1857–1917.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

IV.B.402. Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1871–1950.

IV.B.406.b. I. 51. Bihar vármegye alispánja iratai, községek általános igazgatási iratai, 1889–1901.

VIII.11.c. Magyar Királyi Gazdasági Akadémia iratai, tanulókra vonatkozó iratok, 1868–1936.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P76. 116/755, 117/761. Csáky család iratai, elenchizálatlan iratok, levelek és vagyoni jogi vonatkozású vegyes iratok, 1886–1897.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Aprónyomtatványtár, Gyászjelentések.

Clair Vilmos 1897: *Párbaj-codex*. Budapest.

Érdemsorozata a premontrei kanonok rend nagyváradai katolikus főgymnasiumában tanuló ifjuságnak az 1879/1880. tanévben. Nagyvárad, 1880.

Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvénycikkkek. Budapest, 1896.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1902. Budapest, 1902.

Budapesti Hírlap, 1896, 1898.

Köztelek, 1893, 1903.

Nagyvárad, 1873.

Nagyvárad Napló, 1899, 1902–1904, 1906.

Népszava, 1902.

Pesti Hírlap, 1894, 1905.

Szabadság (Nagyvárad), 1897, 1904.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Angyal Pál 1933: *A közvélemény-büntetés*. Budapest.

Breznay Imre 1934: *Az egeri kaszinó százéves története 1833–1933*. Eger.

Csikó Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet és Kelet-Magyarországon: a miskolci, a kassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti és a sátoraljaiújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata*. Budapest.

Eőry Gabriella 2006: *Az Országos Kaszinó és a középosztály*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 321–351.

Eőry Gabriella 2016: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.

Eőry Gabriella 2017: *A kaszinók elterjedése Magyarországon*. *Századok* (151.) 4. 809–842.

- Epstein, A. L. 1968: Sanction. In: Sills, David L. (ed.): *International encyclopedia of the social sciences*. Vol. 14. New York, 1–5.
- Fehér Dezső (szerk.) 1933–1937: *Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*. Nagyvárad.
- Fleisz János 1996: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad.
- Garland, David 1997: A büntetés és jelentései. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 127–147.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest.
- H. Szilágyi István (szerk.) 2005: *Jog és antropológia*. Budapest.
- A jó társaság modora és illemszabályai*. Írta egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1894.
- Kalocsa Róza 1884: *Az illem könyve. A művelt ízlés és tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban*. Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 13–165.
- Kozma György 1942: *A beregmegyei kaszinó százéves története*. Budapest.
- Kulcsár Beáta 2014: A Vaiszlovich–Pallay affér és a nagyvárad párbajjelenes szövetség. *Várad* (13.) 3. 60–74.
- Lajos Lajos 1904: *Nagy-Várad múltja és jelenéből*. Nagyvárad.
- Marques, Jose M. – Abrams, Dominic – Serodio, Rui G. 2006: Being Better by Being Right: Subjective Group Dynamics and Derogation of Inter-Group Deviants When Generic Norms are Undermined. In: Levine, John M. – Moreland, Richard L. (ed.): *Small Groups*. New York–Hove, 157–176.
- Moore, Sally Falk 2000: A félautonóm társadalmi mező, mint megfelelő kutatási tárgy. In: H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, 138–146.
- Ötvös Béla 1938: „... és megbüntettem hetediziglen”. Történelmi regény. Oradea.
- Péter I. Zoltán 2002: *Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915*. Budapest.
- Péter I. Zoltán 2005: *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*. Budapest.
- Piddocke, Stuart 1968: Social Sanctions. *Anthropologica* (10.) 2: 261–285.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 2004: *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen.
- Sas Ede – Marton Manó (szerk.) 1902: *A Nagyvárad képes naptára az 1903-ik évre. Nagyvárad és Biharmegye teljes címértárával*. Nagyvárad.
- Ságvári György 2002: Clair Vilmos és a párbaj (előszó). In: [Clair Vilmos]: *Magyar párbaj*. Budapest.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. – Claypool, Heather M. 2016: *Szociálpszichológia*. Budapest.
- SYI [Szakadát István] 2008: *Cselekvésemélet dióhéjban: játék, elmélet, módszer, tan – Weber: újratöltve*. Budapest.
- Sykes, Gresham M. – Matza, David 2001: Neutralizációs módszerek. A normasértés elmélete. In: Rácz József (szerk.): *Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Devianciák: bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest, 77–83.

- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Tóth Árpád 2011: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulmányai. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 45–56.
- Vidosits Gyula – Porcsalmy S. (szerk.) 1897: *Nagyvárad és Biharmegye cím- és névtára*. Nagyvárad.